

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت

دانشکده روان شناسی
رشته روان شناسی اسلامی گرایش مثبت گرا
پایان نامه کارشناسی ارشد

سنخ شناسی انگیزش دینی بر پایه منابع اسلامی

استاد راهنما

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدصادق شجاعی

استاد مشاور

حجت الاسلام و المسلمین دکتر محمدرضا احمدی

دانش پژوه

حسین شریفی

اردیبهشت ۱۳۹۷

الحمد لله رب العالمين

بسمہ تعالیٰ

صورت جلد دفاع ایمان نامہ

بانیادیات خداوند متعال و بااستقامت از حضرت ولی عصر (عجل اللہ تعالیٰ فرجہ)

جلد دفاع از ایمان نامہ کارشناسی ارشد جناب آقای حسین شریفی رشتہ: روان شناسی اسلامی کرایش روان شناسی مثبت گرا

تحت عنوان: شیخ شناسی انگیزش دینی برپایہ منابع اسلامی

باحضور استاد راهنما، استاد مشاور و ہیئت داوران در مؤسسہ آموزش عالی اخلاق و تربیت در تاریخ ۱۳۹۷/۱۰/۱۱ برگزار کردید و ایمان نامہ

ایشان با کسب نمرہ بہ عدد: ۱۹.۵۵ بہ حروف: نوزدہ و نیم با درجہ عالی پذیرفتہ شد.

نام و نام خانوادگی	مرتبہ علمی	امضاء
مدیر گروہ: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا احمدی	استاد	
استاد راهنما: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد صادق شجاعی	استاد	
استاد مشاور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا احمدی	استاد	
استاد داور: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر محمد رضا جہانگیرزادہ قمی	استاد	
نمایندہ تحصیلات تکمیلی: حجت الاسلام والمسلمین جناب آقای محمد رضا کریمی	استاد	
کارشناس تحصیلات تکمیلی: جناب آقای مصطفی زارعی		

معاون آموزشی مؤسسہ

سید حسین رکن الدینی

بسمه تعالی

تعهد نامه اصالت پایان نامه

اینجانب حسین شریفی فرزند حیدرعلی متولد ۱۳۶۴ به شماره شناسنامه ۹ صادره از سنقر به شماره دانش پژوهی ۹۳۰۱۴۰۰۵ رشته روانشناسی اسلامی گرایش مثبت‌گرا متعهد می‌شوم که مطالب مندرج این پایان نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این زمینه از آن‌ها استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع و در فهرست منابع و مآخذ ذکر گردیده است.

این پایان نامه قبلاً برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است. در صورت اثبات تخلف (در هر زمان) مدرک تحصیلی صادر شده توسط مؤسسه از اعتبار ساقط خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش پژوه

حسین شریفی

حقوق مادی و معنوی

چاپ و انتشار پایان‌نامه‌های تحصیلی دانش‌پژوهان مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت بیان‌گر بخشی از فعالیت‌های علمی-پژوهشی مؤسسه است.

اینجانب حسین شریفی دانش‌پژوه رشته روان‌شناسی مثبت‌گرا مقطع کارشناسی ارشد، متعهد می‌گردم موارد ذیل را در خصوص حقوق مادی و معنوی پایان‌نامه‌ام با موضوع :

سنخ‌شناسی انگیزش دینی بر پایه منابع اسلامی

رعایت نمایم و در صورت تخلف از موارد ذیل، کلیه تبعات حقوقی آن بر عهده اینجانب خواهد بود:

۱. در صورت اقدام به چاپ پایان‌نامه، مراتب را قبلاً به صورت کتبی به معاونت پژوهش مؤسسه اطلاع دهم و در صورت تمایل مؤسسه به چاپ پایان‌نامه به صورت کتاب، اولویت با مؤسسه خواهد بود.

۲. در صورت موافقت معاونت پژوهش با چاپ پایان‌نامه به صورت کتاب توسط دانش‌پژوه، در صفحه سوم کتاب (پس از برگه شناسه) عبارت ذیل چاپ گردد:

«کتاب حاضر حاصل پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته روان‌شناسی مثبت‌گرا است که در سال ۹۷ در مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت به راهنمایی آقای دکتر محمد صادق شجاعی و مشاوره آقای دکتر محمد رضا احمدی از آن دفاع شده است».

۳. به منظور غنی‌سازی منابع و مآخذ کتابخانه مؤسسه، دو نسخه از آن به کتابخانه و دو نسخه نیز جهت بهره‌برداری به معاونت پژوهش اهدا خواهد شد.

نام و نام خانوادگی دانش‌پژوه

حسین شریفی

اهداء

تقديم به پدر، مادر و همسر عزيزم

و به تمام آزاد مرداني كه نيك مي انديشند و عقل و منطق را پيشه خود نموده و جز رضاي الهي و پيشرفت و سعادت جامعه، هدي ندارند.

دانشمندان، بزرگان، و جوانمرداني كه جان و مال خود را در حفظ و اعتلای اين مرز و بوم فدا نموده و مي نمايند.

سپاسگزاری

بعد از حمد و سپاس بی‌پایان بر درگاه خداوند متعال که توفیق مجالست و علم آموزی از علماء دین و سالکان طریق علم و معرفت را روزیم نمود بر خود لازم می‌دانم تقدیر و تشکر کنم از :

- استاد محترم راهنما جناب آقای دکتر محمد صادق شجاعی که با نکته‌های دلاویز و گفته‌های بلند، صحیفه‌های سخن را علم پرور نمود و همواره راهنما و راه‌گشای نگارنده در اتمام واکمال پایان نامه بوده است؛

- استاد محترم مشاور جناب آقای دکتر محمدرضا احمدی که با کرامتی چون خورشید، سرزمین دل را روشنی بخشیدند و گلشن سرای علم و دانش را با راهنمایی‌های کارساز و سازنده بارور ساختند؛

- ریاست محترم موسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت جناب حجت الاسلام و المسلمین دکتر زارعان؛ اساتید فرزانه و فرهیخته؛ معاونت محترم آموزش و کلیه دست اندرکاران موسسه که تولید این اثر مرهون زمینه‌سازی‌های علمی و اجرایی ایشان است.

«جَزَاكُمُ اللَّهُ خَيْرًا فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ جَعَلَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى كُلُّ مَا قَدَّمُوهُ وَ قَبَّلَهُ فِي مَوَازِينِ حَسَنَاتِهِمْ يَوْمَ أَنْ تَلْقَوَهُ إِنْ شَاءَ اللَّهُ»

چکیده:

سنخ‌شناسی، شیوه‌ای برای شناخت دقیق‌تر پدیده‌های اجتماعی است. سنخ‌بندی انگیزش دینی می‌تواند به شناسایی مشابهت‌ها، الگومندسازی آن و مشخص نمودن رابطه بین الگوها در میان گستره‌ای از تنوع‌ها بر اساس معیاری یکسان و پذیرفته شده بینجامد. مساله اصلی تحقیق این است که در منابع اصیل اسلامی چون قرآن و احادیث معصومان (ع) چه سنخ‌هایی از دینداران وجود دارند، با چه انگیزه‌هایی به دین روی می‌آورند، و هر سنخ دارای چه نشانه‌هایی هستند؟ سنخ‌بندی دینداران در حوزه انگیزش، اغلب حول محور نظریه جهت‌گیری درونی و بیرونی آلپورت مطرح می‌شود. این روان‌شناس با معرفی دو نوع انگیزش دینی درون‌زا و برون‌زا، منشاء پذیرش دین در افراد با انگیزش دینی درون‌زا را نیاز اساسی آنها به اعتقادات مذهبی و پیروی از الگوی رفتاری و اعتقادی دینی برای تکامل در زندگی فردی و اجتماعی می‌داند؛ در صورتی که افراد با انگیزش برون‌زا دین را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کند. با توجه به نوع و ماهیت پژوهش (متن محور و مبتنی بر گزاره‌های دینی) روش به کار رفته در آن، از نوع روشهای تحلیل محتواست که برای فهم متون مقدس استفاده می‌شود. در این تحقیق ابتدا گزاره‌های دینی مرتبط با موضوع را در روایات و آیات قرآن استخراج و سپس با مراجعه به تفاسیر و کتاب‌ها و مقالاتی که به شرح و تبیین این آیات و روایات پرداخته‌اند، به جمع‌بندی نظریات اندیشمندان برای به دست آوردن یک تقسیم‌بندی جدید پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد سنخ‌های انگیزش دینی شامل دینداری دنیاگرا، دینداری ترس‌محور، دینداری پاداش‌محور، دینداری شکر‌محور، دینداری حیا‌محور و دینداری محبت‌محور است. همچنین یافته‌ها بیانگر آن است که شناخت زیرساخت سنخ‌ها را تشکیل می‌دهد؛ یعنی ماهیت و میزان شناخت افراد نسبت به خداوند است که آنها را در سنخ‌های متفاوت از جهت اهمیت، ارزش و ثبات قرار می‌دهد.

کلید واژه: سنخ‌شناسی، انگیزش دینی، منابع اسلامی

فهرست

فهرست	۱
فصل اول: کلیات و مفاهیم.....	۱
مقدمه	۲
۱-۱ بیان مسأله.....	۴
۱-۲ اهمیت و ضرورت تحقیق.....	۹
۱-۳ پرسشهای تحقیق.....	۱۰
۱-۴ تعریف مفاهیم.....	۱۰
۱-۴-۱ سنخ شناسی.....	۱۰
۱-۴-۲ انگیزش.....	۱۱
۱-۴-۳ انگیزش دینی.....	۱۱
۱-۴-۴ منابع اسلامی.....	۱۱
فصل دوم: پیشینه و مبانی نظری پژوهش.....	۱۳
۲-۱ پیشینه سنخ شناسی.....	۱۴
۲-۲ تاریخچه انگیزش در منابع اسلامی.....	۱۸
۲-۳ مطالعات سنخ شناسی انگیزش دینی در تفکرات اندیشمندان مسلمان.....	۱۹
۲-۳-۱ رویکرد شناختی.....	۱۹
۲-۳-۲ الف) نظریه ها و دیدگاه های ضمنی مطالعات سنخ شناسی.....	۲۰

غزالی.....	۲۰	۲-۳-۳
علامه مجلسی.....	۲۰	۲-۳-۴
شیخ انصاری.....	۲۲	۲-۳-۵
ملاصدرا.....	۲۳	۲-۳-۶
علامه طباطبایی.....	۲۳	۲-۳-۷
ب) دیدگاه های نظری انسجام یافته.....	۲۶	۲-۳-۸
شریعتی.....	۲۷	۲-۳-۹
مجتهد شبستری.....	۲۷	۲-۳-۱۰
محمدی.....	۲۸	۲-۳-۱۱
سروش.....	۲۸	۲-۳-۱۲
رویکرد جامعه شناختی.....	۲۹	۲-۳-۱۳
الف. شیوه استقرایی با روش کمی:.....	۲۹	۲-۳-۱۴
ب. شیوه قیاسی با روش کمی.....	۳۱	۲-۳-۱۵
ج. آزمون نظریه ها.....	۳۲	۲-۳-۱۶
مطالعات سنخ شناسی انگیزش دینی در تفکرات اندیشمندان غربی.....	۳۳	۲-۴
نظریه برادران شیلدروپ.....	۳۳	۲-۴-۱
نظریه ادوارد اشپرانگر.....	۳۴	۲-۴-۲
نظریه تئودور و همکارانش.....	۳۵	۲-۴-۳
نظریه آلپورت.....	۳۶	۲-۴-۴
نظریه اریک فروم.....	۳۷	۲-۴-۵

نظریه دیویدسون	۳۷	۲-۴-۶
نظریه کرکپاتریک و هود	۳۸	۲-۴-۷
نظریه راسل آلن و اسپیلکا	۳۹	۲-۴-۸
نظریه دانیل بستون و همکارانش	۳۹	۲-۴-۹
نظریه مک گوایر	۴۰	۲-۴-۱۰
نظریه ماکس وبر	۴۱	۲-۴-۱۱
تقسم بندیهای دیگر	۴۳	۲-۴-۱۲
مبانی نظری انگیزش دینی در اندیشه اسلامی	۴۳	۲-۵
الف. مبانی خداشناسانه	۴۳	۲-۵-۱
ب. مبانی هستی شناسانه	۴۴	۲-۵-۲
ج. مبانی انسان شناسانه	۴۵	۲-۵-۳
ملاک ها و درجات دینداری	۴۶	۲-۶
ملاک درجات دینداری	۴۷	۲-۶-۱
مراتب دینداری	۵۰	۲-۶-۲
فصل سوم: روش تحقیق	۵۲	
روش شناسی	۵۳	۳-۱
روش تحقیق	۵۳	۳-۲
جامعه آماری پژوهش	۵۴	۳-۳
نمونه و روش نمونه گیری	۵۴	۳-۴
روش گردآوری اطلاعات	۵۵	۳-۵

۳-۶	مراحل گردآوری اطلاعات و داده ها از منابع و متون دینی	۵۵
۳-۶-۱	مرحله اول : شناسایی و استخراج گزاره‌های دینی مرتبط با انگیزش دینی	۵۶
۳-۶-۲	مرحله دوم: دسته بندی و حذف گزاره‌های تکراری	۵۶
۳-۶-۳	مرحله سوم: تجزیه و تحلیل داده‌ها	۵۷
۶۰	فصل چهارم: یافته های پژوهش	
۴-۱	الف) معیارهای طبقه بندی انگیزش دینی در آیات و روایات	۶۱
۴-۱-۱	معیار اول: طبقه بندی بر اساس سطح اخلاص	۶۱
۴-۱-۲	معیار دوم: طبقه بندی بر اساس ایمان	۶۶
۴-۱-۳	معیار سوم: طبقه بندی بر اساس نوع عبادت	۶۹
۴-۱-۴	معیار چهارم: محبت خداوند	۷۲
۴-۱-۵	معیار پنجم: شکرگزاری از نعمت ها	۷۹
۴-۱-۶	معیار ششم: حیا از پروردگار	۸۳
۴-۱-۷	شایسته بودن پروردگار برای پرستش	۸۷
۴-۱-۸	استفاده ابزاری از دین	۸۸
۴-۱-۹	پرستش از روی عادت	۹۰
۴-۲	نشانه شناسی سنخ های انگیزش دینی	۹۱
۴-۲-۱	نشانه های دینداری دنیاگرا	۹۱
۴-۲-۲	نشانه های ترس	۹۲
۴-۲-۳	نشانه های رجاء، امید (طمع)	۹۳
۴-۲-۴	نشانه های محبت	۹۴

۹۵.....	نشانه های شکر	۴-۲-۵
۹۶.....	نشانه های حیا	۴-۲-۶
۹۷.....	رابطه سنخ های انگیزش دینی با یکدیگر	۴-۳
۹۹.....	خلاصه یافته های پژوهش	۴-۴
۱۰۳.....	ب) گونه های دسته بندی انگیزش دینی در منابع اسلامی	۴-۵
۱۰۴.....	مراتب و درجات سنخهای انگیزش	۴-۶
۱۰۴.....	الگوی پیشنهادی اول برای سنخ بندی انگیزش دینی :	۴-۶-۱
۱۰۵.....	الگوی پیشنهادی دوم برای سنخ بندی انگیزش دینی :	۴-۶-۲
۱۰۸.....	فصل پنجم: بحث و نتیجه گیری	
۱۰۹.....	تفسیر نتایج مربوط به پرسش اول پژوهش	۵-۱
۱۱۷.....	تفسیر نتایج مربوط به پرسش دوم پژوهش	۵-۲
۱۲۳.....	تفسیر نتایج مربوط به پرسش سوم پژوهش	۵-۳
۱۲۸.....	محدودیت ها	۵-۴
۱۲۸.....	پیشنهاد ها	۵-۵
۱۲۹.....	فهرست منابع	
۱۲۹.....	منابع فارسی	
۱۳۷.....	منابع عربی	
۱۴۰.....	منابع انگلیسی	

فصل اول:

کلیات و مفاهیم

مقدمه

رفتارهای دینی با انگیزه‌های متفاوتی از سوی متدینین انجام می‌شود؛ هر چند ناظر بیرونی تفاوتی در شکل ظاهری این رفتارها نمی‌یابد؛ این پرسش که چگونه می‌توان بین پارسایی راستین و شکل‌های دروغین یا فاسد پارسایی فرق نهاد دغدغه بسیاری از روانشناسان بوده و هست؛ به همین جهت آنها همواره به دنبال این بوده‌اند تا با استفاده از ویژگی‌های مشترک افراد و دسته‌بندی آنان در سنخ‌های متفاوت جوابی برای این پرسش کهن بیابند.

سابقه تقسیم مردم به سنخ‌های ساده دست‌کم به زمان بقراط می‌رسد. اما اولین کسی که در زمینه سنخ‌بندی دینی، به صورت موردپژوهی‌های فردی از دیدگاه روانکاوانه به تحقیق پرداخت هارالد شیلدرپ و برادرش کریستین بود. این دو پژوهشگر نروژی بر پایه مدارک تاریخی در تاریخ و جامعه‌شناسی دینی و بسط و تعدیل نظریه روانکاوی فروید سه سنخ متفاوت دینداری را استخراج و طبقه‌بندی کردند. پس از این دو برادر نظریه‌پردازان بسیاری در این زمینه به مطالعه و تحقیق پرداختند اما از میان آنها گوردن آلپورت توانست با استفاده از تجربیات اندیشمندان گذشته مهمترین نظریه انگیزش دینی را به نام خود ثبت کند.

در منابع اسلامی نیز همواره تفاوت‌های فردی در دینداری، مورد توجه اولیای دین اسلام بوده و بر اهمیت آن تاکید شده است. در این منابع هر چند هیچ رأی و نظر ممتازی درباره انگیزش در دست نیست که بر مبنای آن بتوان تفاوت رفتار را تبیین کرد و با نظریه‌های روان‌شناسی تطبیق نمود اما در سراسر آثار مربوط به فلسفه، کلام، اخلاق و تفسیر مباحثی درباره عوامل موثر بر رفتار دیده می‌شود. اندیشمندان مسلمان معمولاً در ضمن مباحث فلسفی، کلامی، اخلاقی و گاه تفسیری خود اشاراتی به بعضی از موضوعات انگیزش بر حسب استنباط خود از متون دینی نموده‌اند. (شجاعی، ۱۳۹۱).

عوامل انگیزش دینی در منابع اسلامی متفاوت می‌باشد. براساس منابع روایی این عوامل در همه افراد از ماهیت واحدی برخوردار نیست و هر چه انگیزه انسان در عبادت خداوند فراتر رود و هرچه قصد

و نیت او خالصانه‌تر و کامل‌تر باشد به مرتبه عالی‌تری از این مراتب نائل می‌گردد. با استفاده از این عوامل می‌توان افراد را در نسخ‌های متفاوتی دسته‌بندی نمود و در مراتب گوناگونی قرار داد. برای هر یک از نسخ‌های انگیزش دینی در آیات و روایات نشانه‌هایی ذکر شده است، تعدادی از این نشانه‌ها در بعضی از این نسخ‌ها مشترک و برخی نیز مختص به همان نسخ است.

این پژوهش در همین راستا با رویکردی درون دینی از متن قرآن و سنت به دنبال سنخ‌شناسی انگیزش دینی بر اساس منابع اسلامی و پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که نسخ‌های انگیزش دینی بر پایه‌ی منابع اسلامی کدامند؟

۱-۱ بیان مسأله

در طول تاریخ، دین^۱ و دینداری^۲ از ابعاد مهم زندگی بشر بوده و همواره تأثیرات عمیق آشکار و پنهانی بر اندیشه و باورها، احساسات و عواطف و رفتارها و تعاملات وی داشته است. در عصر حاضر نیز بشر پس از فراز و فرودهای بسیار، به مرحله‌ای رسیده که ضرورت گرایش به دین و دینداری را برای خود با تمام وجود احساس می‌کند. به همین دلیل دانش روان‌شناسی و روان‌شناسان هیچ‌گاه نتوانسته‌اند نسبت به این بعد مهم و تاثیرگذار روان انسان بی‌تفاوت بمانند (هود، هونسبرگ، اسپیلکا و همکاران، ۱۳۹۰) (آذربایجانی، ۱۳۸۷).

در مورد علت گرایش انسان به دین نظریات گوناگونی از سوی اندیشمندان رشته‌های مختلف علوم انسانی مطرح شده است. به عنوان مثال کنت^۳ علت گرایش انسان به دین را جهل علمی بشر می‌داند؛ یعنی بشر دوست داشت حوادث طبیعی را تبیین کند، ولی چون فاقد رشد علمی بود، به تبیین‌های دینی روی آورد. او برای جامعه بشری مراحل سه‌گانه‌ای را در نظر گرفت که از مرحله ربانی به مرحله فلسفی و سپس به مرحله برتر یعنی مرحله اثباتی قدم گذارد (قائمی نیا، ۱۳۷۹).

فروید^۴ نیز با تقریرهای متفاوتی نشان می‌دهد که دین از نیازهای روانی انسان‌ها ناشی می‌شود نظریه او به «نظریه روان‌زایی» مشهور است. طبق نظر فروید غریزه جنسی یا لیبیدو مادر تمام غرایز است. اقتضای اصلی غریزه جنسی این است که هرگاه تحریک شد، ارضا شود اما از همان اوان کودکی پدر و مادر به انسان یاد می‌دهند که آزادی مطلق جنسی وجود ندارد، حتی به او می‌گویند که آلت جنسی خود را باید بپوشانی. هر قدر سن انسان بالاتر می‌رود، اجتماع محدودیت‌های بیشتری پیش‌پای او می‌نهد. اما انسان تسلیم این محدودیت‌ها نمی‌شود. غریزه جنسی در مواجهه با این محدودیت‌ها سرکوب می‌شود و به ضمیر انسان برمی‌گردد؛ یعنی از روان خودآگاه به ناخودآگاه می‌رود و در ناخودآگاه به شکل عقده درمی‌آید. به نظر فروید شعرا و هنرمندان و حتی پیامبران همه از این طریق پدید آمده‌اند؛ یعنی این غریزه سرکوب شده

^۱ . Religion

^۲ . Religiosity

^۳ . Auguste Comte (1798-1857)

^۴ . Sigmund Freud (1856-1939)

گاهی به صورت شعر و گاهی به صورت هنر و گاهی هم به صورت تعالیم دینی جلوه گر شده است (فروید، ۱۳۶۸).

نظریه مهم دیگر درمورد علت گرایش به دین نظریه فیلسوف و مستشرق مشهور، اتو^۱ است. کار عمده اتو در حقیقت توجه دادن فلاسفه به تجارب دینی خصوصا تجربه نومن^۲ است. این واژه که از زبان لاتین گرفته شده به معنای موجود ماورای طبیعی است. نقطه محوری در نظریات اتو تحلیل نومن است. انسان‌ها نومن را تجربه می‌کنند و تجلی نومن برای آنها احساس عبودیت می‌آورد؛ یعنی فردی که نومی را تجربه می‌کند احساس عبد و مخلوق بودن می‌کند. اتو این احساس را «راز هراس انگیز» می‌نامد. راز هراس انگیز چهار جنبه دارد:

(الف) جنبه هراس انگیز، یا ترس زایی: اولین احساسی که از این هراس بر می‌خیزد، احساس حیرت و غربت است. یعنی انسان به هنگام تجربه نومن، احساس ترس و هیبت می‌کند؛ نظیر همان ترسی که حضرت موسی به هنگام تکلم با خدا احساس کرد.

(ب) جنبه جلال و کشش: فردی که نومن را تجربه می‌کند، نیرومندی و قدرتی را در او می‌بیند و از همین رو در مقابل نومن، احساس عجز و ناتوانی کرده می‌گوید که هر چه هست تویی و من هیچم.

(ج) جنبه انرژی زایی: نومن جنبه انرژی زایی دارد و در این مقوله می‌توان غضب الهی را جای داد؛ تمام صفات خدا مانند حیات، احساس، اراده، قدرت، فعلیت، متعلق به این مقوله هستند. اتو می‌گوید همین نیرو بود که در لوتر به صورت ایمان جلوه کرد و او را علیه اراسموس بر می‌انگیخت.

(د) جنبه راز و سر که اتو آن را مطلق دیگر نام نهاده است. فرد دیندار در تجربه‌اش، نومن را موجودی مطلقا دیگر می‌یابد؛ یعنی موجودی غیر از خودش که با او مواجهه دارد. شخصی که نومن را تجربه می‌کند، نخستین جنبه‌ای که از راز هراس انگیزان ناشی می‌شود؛ جنبه ترس زایی است. فرد در خود احساس هیبت و ترس می‌کند. این ترس با ترس معمولی فرق دارد؛ ترس دینی حالتی روحی است که در اثر حضور نومن به فرد دست داده و حالت خشوع و اطاعت را به همراه دارد. از این رو این ترس همان

^۱ . Rudolf Otto (1869-1937)

^۲ . Numen

ترسی نیست که فروید آن را علت گرایش به دین می‌دانست. به نظر اتو ادیان از این احساس عمیق پدید می‌آیند و به تدریج تکامل می‌یابند. در واقع علت گرایش به دین ترسی است که با تجلی نومن در شخص پدید می‌آید (قائمی نیا، ۱۳۸۱).

یونگ^۱، با ترمیم و اصلاح روانکاوی، نظریه‌ای جدید درباره علل گرایش به دین مطرح نمود. یونگ برای روان انسان سه لایه تصویر می‌کرد:

الف) آگاهی : بخشی از ذهن انسان است که به گونه‌ای مستقیم برای خود شخص شناخته شده است. این آگاهی در زندگی شخص به سرعت ظاهر می‌شود.

ب) ناخودآگاهی شخصی: این لایه روان شامل تجربیاتی می‌شود که بنا به دلایلی از سطح آگاهی محو شده‌اند؛ مانند افکار محنت زده، مشکلات حل نشده و غرایز سرکوب شده.

ج) ناخودآگاه جمعی : ناخودآگاه جمعی لایه عمیق‌تر روان است که کلی، جمعی و غیر شخصی است. این لایه مخزن ذخیره تصاویر پوشیده است. انسان این تصاویر را از نیاکان خود به ارث می‌برد. البته شخص آنها را آگاهانه به یاد نمی‌آورد و یا نمی‌تواند آنها را مانند اجدادش مجسم کند؛ بلکه این تصاویر به صورت گرایش‌هایی در واکنش به جهان خارج ظاهر می‌شود.

یونگ محتویات ناخودآگاه جمعی را کهن الگو (صورت مثالی یا آرکی تایپ) می‌نامد. یونگ کهن-الگوهای متعددی مانند تولد دوباره، مرگ، قهرمان، مادر، جادو و را کشف کرد. کهن الگوها، جهانی هستند و در همه انسان‌ها به طور یکسان وجود دارند. یکی از کهن الگوها به نظر یونگ، تصویر خدا است. همان طور که چشم رو به خورشید می‌کند، روح انسان هم رو به خدا دارد. البته خدایی که یونگ می‌شناسد خدای مافوق طبیعت نیست، بلکه مراد کهن الگوی خدا است. به نظر یونگ روح ماهیتی دینی دارد؛ یعنی دارای کارکردی دینی است و ضمیر ناآگاه جمعی منبع تجارب دینی است. در نتیجه ماهیت دین و خدا در زبان روان‌شناسی یونگ، همه به ماهیت محتویات ناآگاه جمعی برمی‌گردد (مورنو، ۱۳۷۶، ص ۱۴۲).

^۱. Carl gustav Jung (1875-1961)

اما از دیدگاه اسلام نیاز به دین امر فطری است و گرایش به دین در همه افراد وجود دارد (روم: ۳۰). حتی افرادی که به ظاهر منکر خداوند هستند، در شرایط سخت و دشوار زندگی؛ مانند بیماری، فقر و تنهایی به وجود یک نیروی معنوی باور دارند و از وی طلب کمک و یاری می‌کنند. خداوند درباره مشرکان می‌فرماید: فَإِذَا رَكَبُوا فِي الْفُلْكِ دَعَوْا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ فَلَمَّا نَجَّاهُمْ إِلَى الْبَرِّ إِذَا هُمْ يُشْرِكُونَ (عنکبوت: ۲۵)؛ چون به کشتی نشستند خدا را با اخلاص در دین او خواندند و چون نجاتشان داد و به خشکی آورد، شرک آوردند. از این آیه به خوبی دانسته می‌شود که گرایش به دین به صورت ناخودآگاه^۱ در همه ی افراد وجود دارد. در عین حال، وقتی صحبت از دین و دینداری به میان می‌آید مواردی مورد نظر است که گرایش‌های دینی به صورت آگاهانه^۲ بر رفتار و عملکرد افراد تأثیر می‌گذارد.

شهید مطهری (ره) فطریات را دو نوع می‌داند، فطریات گرایشی و فطریات بینشی؛ فطریات بینشی به مقوله بینش یا شناخت مربوط می‌شود ولی فطریات گرایشی یا احساسی در حوزه گرایش‌هاست. ایشان انگیزش دینی را جزو فطریات گرایشی می‌داند و قائل است که انسان‌ها فطرتاً به خدا گرایش دارند (مطهری، ۱۳۸۹، ج ۳ ص ۴۷۱).

تفاوت انگیزش دینی^۳ افراد موجب شده که در آیات و روایات از درجات ایمان و دینداری سخن به میان آید. برای مثال، خداوند در قرآن می‌فرماید: أُولَئِكَ هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا لَهُمْ دَرَجَاتٌ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَمَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (انفال: ۴)؛ اینان مؤمنان حقیقی هستند. در نزد پروردگارشان صاحب درجاتند و مغفرت و رزقی نیکو.

از جمله روایاتی که وجود تفاوت در ایمان و دینداری میان مومنان را تایید می‌نماید روایت ذکر شده در کتاب خصال صدوق است که در آن ایمان را به ده درجه تقسیم و اشخاص را بر اساس میزان شناخت‌شان رتبه‌بندی نموده است در این روایت مقدار را در درجه هشتم، ابوذر را در درجه نهم و سلمان

^۱ . Unconscious

^۲ . Self-conscious

^۳ . Religious motivation

را در درجه دهم قرار داده است. از این آیه و روایت به خوبی دانسته می‌شود که افراد از نظر ایمان و دینداری با هم متفاوتند.

سوالی که ممکن است این جا مطرح شود این است که چه چیزی باعث تفاوت دینداری در افراد می‌شود؟ پژوهش‌ها نشان می‌دهد که تفاوت دینداری افراد به انگیزش رفتار آنها مربوط می‌شود (آلپورت^۱، ۱۹۵۰). برحسب تعریف، انگیزش فرایندی است که به رفتار جهت و انرژی می‌دهد. انگیزش یکی از پایه‌های اصلی رفتار به حساب می‌آید که عمدتاً عملکرد افراد بدون آن شکل نمی‌گیرد، اگر استنباط‌های ما درباره انگیزه‌ها درست باشند، ابزار نیرومندی برای تبیین رفتار در دست خواهیم داشت (ریو، ۱۳۹۳).

تحقیقات نشان می‌دهد که انگیزش^۲ سازه‌ای چند سطحی بوده و طبق نظر برخی محققان می‌توان از انواع انگیزش رفتار دینی سخن گفت (پارگامنت^۳، ۱۳۹۵). در برخی روایات، دینداران به سه دسته طبقه‌بندی و بر انگیزه‌ی رفتارهای عبادی هر یک تصریح شده است: إِنَّ النَّاسَ يَعْبُدُونَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى ثَلَاثَةِ أَوْجُهٍ: فطَبَقَةٌ يَعْبُدُونَهُ رَغْبَةً فِي ثَوَابِهِ فِتْلِكَ عِبَادَةُ الْحُرْصَاءِ وَ هُوَ الطَّمَعُ، وَ آخَرُونَ يَعْبُدُونَهُ فَرَقًا مِنَ النَّارِ فِتْلِكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ وَ هِيَ الرَّهْبَةُ، وَ لَكِنِّي أَعْبُدُهُ حُبًّا لَهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِتْلِكَ عِبَادَةُ الْكِرَامِ وَ هُوَ الْأَمْنُ (شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹ق)؛ مردم در پرستش خداوند عزّ و جلّ بر سه گونه‌اند: گروهی او را به خاطر دست‌یابی به پاداش عبادت می‌کند، که این نوع عبادت، عبادت آزمندان است و عامل انگیزشی طمع می‌باشد. گروهی دیگر او را از ترس دوزخ عبادت می‌کنند، که این نوع عبادت، عبادت بردگان است و عامل انگیزشی ترس باشد. اما من خداوند عزّ و جلّ را به خاطر عشق و محبت به او عبادت می‌کنم و این نوع عبادت، عبادت کریمان است و این نوع عبادت مایه امن و امان می‌باشد. در این روایت سه نوع انگیزه‌ی رفتار عبادی از هم متمایز شده، که عبارتند از: ۱- عبادت به خاطر ترس از تنبیه (سنخ انگیزشی ترس‌محور) ۲- عبادت به خاطر

^۱ . Gordon Willard Allport (1897-1967)

^۲ . Motivation

^۳ . Kenneth Pargament (1950)

رسیدن به ثواب و پاداش (سنخ انگیزی پاداش محور) ۳- عبادت به خاطر عشق و محبت (سنخ انگیزی محبت محور).

با توجه به وجود چنین تمایزهایی و تاثیرات کنش‌وری دین در حالات روانی انسان برخی روان‌شناسان با رویکردی انگیزی دین را مدنظر قرار داده‌اند. آلپورت باور دارد که دین محصول اشتیاق اساسی انسان، همانند نیازمندی او به امنیت، غذا و همسر است. او برای نخستین بار این ایده را مطرح نمود که انسان‌ها در جهت‌گیری مذهبی خود دارای دو گرایش کلی هستند: یکی کسانی که در توجه و تمایل خود به امور دینی اساساً دارای گرایش به لذت و رضایت درونی خویش بر مبنای یک ارتباط کاملاً شناختی و خصوصی با خداوند هستند و دیگری، گروهی که در توجه‌های خود تمایل بیشتری به دستاوردهای اجتماعی و شخصی دارند در این تقسیم‌بندی، گروه اول به عنوان افراد دارای جهت‌گیری درونی و گروه دوم به عنوان افراد دارای جهت‌گیری بیرونی به مذهب معرفی شده‌اند. لذا بین دین ظاهری و دین باطنی تفاوت قائل شدند (آلپورت، ۱۹۵۰، ص ۱۵۷).

با توجه به مطالب گفته شده، این پژوهش با رویکردی درون دینی از متن قرآن و سنت به دنبال سنخ‌شناسی انگیزش دینی بر اساس منابع اسلامی و پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که سنخ‌های انگیزش دینی بر پایه‌ی منابع اسلامی کدامند؟

۲-۱ اهمیت و ضرورت تحقیق

ضرورت مطالعات دینداری به طور عام برخاسته از نفوذ و اعتباری است که دین برای انسان و اجتماع دارد. این مطالعات برای جوامعی نظیر ما، که دین در سطوح مختلف آن نقش و نفوذ موثری برخوردار است، تقاضای به مراتب بیشتری دارد. این امر از کثرت پژوهش‌هایی که در آن دین به مثابه متغیر مستقل یا تابع موضوع بررسی‌های مختلف بوده مشهود است.

مروری بر پژوهش‌های انجام شده در زمینه دینداری نیز نشان می‌دهد که موضوع انگیزش دینی به جهت اهمیت ویژه‌ی آن در نظام معرفتی اسلام و همچنین علم روان‌شناسی، دغدغه‌ی بسیاری از اندیشمندان و پژوهشگران بوده است ولی به صورت جامع، نظام‌مند و به ویژه بر اساس منابع اسلامی مورد توجه قرار

نگرفته است. این پژوهش‌ها بیشتر صبغه فلسفی، کلامی، اخلاقی و مدیریتی دارد و کمتر ناظر به بعد روان‌شناختی آن است. از سوی دیگر این تحقیقات صرفاً به دنبال سنخ‌بندی افراد بر پایه ویژگی‌های مشترک دینی می‌باشند ولی توجهی به عامل انگیزشی گرایش افراد به سنخ‌های گوناگون ندارند. از این رو، پژوهشی در زمینه‌ی انواع انگیزش دینی بر پایه‌ی منابع اسلامی ضروری به نظر می‌رسد.

۱-۳ پرسش‌های تحقیق

پرسش اصلی:

۱. سنخ‌های انگیزش دینی بر پایه‌ی منابع اسلامی کدامند؟

پرسش‌های فرعی:

۲. نشانه‌های هر یک از سنخ‌های انگیزش دینی بر اساس منابع اسلامی چیست؟

۳. چه ارتباطی بین انواع سنخ‌های انگیزش دینی وجود دارد؟

ماهیت این پژوهش اکتشافی است. به خلاف تحقیق تجربی کمی یا پژوهش‌های قیاسی که از نظریه به فرضیه و بعد به تحقیق منتقل می‌شود، در تحقیق اکتشافی فرضیه، محصول استقراء در گزاره‌های دینی است؛ بنابراین انتظار ارائه فرضیه با مفهوم علمی آن بر خلاف مبنای روشی این تحقیق است.

۱-۴ تعریف مفاهیم

۱-۴-۱ سنخ شناسی

سنخ در لغت به معنی گونه، نوع، اصل، بن و بیخ معنی شده است (عمید، ۱۳۸۹)؛ و سنخ‌شناسی، شیوه‌ای برای شناخت دقیق‌تر پدیده‌های اجتماعی است. تنوع و گوناگونی مصادیق عینی، چه بسا موجب می‌شود فراگیری یک عنوان کلی به درستی درک نشود، اما با سنخ‌بندی می‌توان اطمینان بیشتری یافت که در بازشناسی مصادیق چیزی از قلم نیفتاده است. در سنخ‌شناسی، اگر به درستی انجام گرفته باشد، اقسام یا گونه‌ها در یک ویژگی با یکدیگر اشتراک دارند و از جهاتی نیز متفاوتند. مایه اشتراک آنها را مقسم یا همان عنوان کلی که در حال سنخ‌شناسی آن هستیم تشکیل می‌دهد، اما اختلاف و تفاوت از ناحیه امور عارضی

حاصل می‌شود. فایده سنخ‌شناسی در چنین مواردی آن است که محقق به صورت خودآگاه، مرزهای تعریف یک عنوان کلی را می‌شناسد و به تفصیل متوجه است که کدام عناصر در ساختن هویت شرکت دارند و کدام عناصر، خارج از مرزهای تعریف هستند (حمیدیه، ۱۳۹۱، ص ۳۶).

۲-۴-۱ انگیزش

واژه انگیزش در انگلیسی از کلمه لاتین *Movere* (حرکت کردن) گرفته شده است. این اصطلاح همانطور که از معنای رایج آن بر می‌آید، به علت یا چرایی رفتار اشاره دارد. انگیزش به این معنا تمامی روان‌شناسی را در برمی‌گیرد. اما روان‌شناسان، مفهوم انگیزش را به عواملی محدود می‌سازند که به رفتار نیرو می‌بخشد و به آن جهت می‌دهد (اتکینسون، اسمیت، هیلگارد و همکاران، ۱۳۸۵).

۳-۴-۱ انگیزش دینی

یکی از مهمترین نیازهای اولیه انسان که در ساختار روانی او (فاطر: ۱۵) وجود دارد، نیاز به پرستش و ارتباط با خداوند است^۱. برخی روان‌شناسان نیز در فهرست نیازهای انسان، نیاز ارتباط با خدا را مطرح کرده‌اند (شجاعی، ۱۳۸۵). این نیاز می‌تواند به عنوان یک عامل انگیزشی قوی در جهت‌دهی به رفتارهای انسان نقش داشته باشد. لذا مراد ما از اصطلاح انگیزش دینی نیاز انسان به ارتباط با خداوند است که عامل نظم‌دهی رفتارها به صورت عام و رفتارهای دینی به صورت خاص می‌باشد.

۴-۴-۱ منابع اسلامی

قرآن کریم بیان‌کننده دین الهی است، و اهل بیت علیهم صلوات الله، قرآن ناطق و ممثل‌اند و هر دو صراط مستقیم‌اند؛ از این رو در روایات صراط مستقیم، بر قرآن و امام تطبیق شده است (جوادی آملی، ۱۳۸۹). در واقع دین اسلام، حقیقت واحدی است که در قرآن و عترت ظهور کرده است، و این دین در

^۱ یا أَيُّهَا النَّاسُ أَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ إِلَى اللَّهِ وَاللَّهُ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ (فاطر: ۱۵)؛ ای مردم، همه شما به خدا نیازمندید. اوست بی‌نیاز و ستودنی.

ارائه پیام نهایی خود، هم به قرآن و هم به سنت وابسته است، به گونه‌ای که قرآن عهده دار خطوط کلی دین اسلام است و سنت، عهده دار تبیین حدود و جزئیات و تفصیل احکام (همان). لذا مراد از منابع اسلامی در تحقیق حاضر، ناظر به وحی است. قرآن و سنت (روایات معصومین علیهم السلام) منابع دست اول و کتب استنباطی دانشمندان اسلامی از این منابع، منابع سطح دوم از منابع اسلامی تلقی می‌شود. در این تحقیق از هر دودسته منابع جهت دستیابی به نتایج بهتر استفاده خواهد شد.

فصل دوم: پیشینه و مبانی نظری پژوهش

در طول تاریخ ادیان و در خلال کتاب‌های آسمانی همواره از تفاوت درجات دینداران سخن به میان آمده است. مهمترین مسأله‌ای که موجب تقسیم‌بندی دینداران به سنخ‌های گوناگون از سوی روان‌شناسان شد پاسخ احتمالی به این پرسش کهن بود که چگونه می‌توان بین پارسایی راستین و شکل‌های دروغین یا فاسد پارسایی فرق نهاد. به نظر روان‌شناسان تفسیری، فهم تفاوت درجات دینداران با توجه به نحوه تکوین سنخ‌ها آسان‌تر است. در این فصل پیشینه و مبانی نظری سنخ‌شناسی انگیزش دینی مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

۱-۲ پیشینه سنخ‌شناسی

سابقه تقسیم مردم به سنخ‌های ساده دست‌کم به زمان بقراط می‌رسد. او در کتابش به گونه‌های مختلف طرح‌واره‌ها^۱ اشاره کرده است. از ویژگی‌های سنخ‌شناسی دینی این است که برخلاف نظامی که به تبیین خصلت‌های فردی می‌پردازد به ما کمک می‌کند تا ویژگی کلی و پویای شخصیت انسان را شناسایی کنیم (وولف، ۱۳۸۶، ص ۷۷۵).

تیپ^۲ از کلمه یونانی توپس به معنای نقش یا اثر گرفته شده است و در روان‌شناسی به معنای خصوصیات ویژه جسمی و روان‌شناختی خاصی است که آدم‌ها را از همدیگر مجزا می‌کند. به بیان دیگر مجموعه‌ای از آدم‌ها که تحت یک تیپ شناسایی می‌شوند، رفتارها و اندیشه‌های تقریباً مشابهی دارند و واکنش بدنی آنها نیز کم و بیش با هم یکسان است. در دهه ۱۹۵۰ دو متخصص قلب به نامهای فریدمن و روزنمن با استفاده از مجموعه رفتارهایی که در مراجعین خود مشاهده کردند به دسته‌بندی آنها پرداختند (علی‌پور، ۱۳۹۵).

منطق بنیادی روش طبقه‌بندی این است که مشاهدات تجربی پراکنده و بی‌نظم، بر مبنای مشابهت در برخی خصوصیات و جنبه‌ها که کم و بیش مهم دانسته می‌شوند، در دو یا چند مقوله چنان دسته‌بندی

^۱ schema

^۲ type

شوند که بتوان درباره‌ی خصوصیات، روابط یا رفتارهای این مقوله (و نه افراد و موارد منفرد و پراکنده) احکامی صادر کرد. علاقه اصلی سنخ‌شناسی روان‌شناختی این است که در حوزه‌ی خاصی از ویژگی‌های روانی بتوان گروه‌هایی را شناسایی کرد که از نظر خصوصیات اجتماعی، رفتارها، ارزش‌ها و نگرش‌ها، همسانی‌هایی درون آنها موجود باشد. معیار موفقیت اینگونه مفهوم سازی‌های سنخ‌شناسی، معنادار بودن طبقه‌بندی مذکور در تحلیل تفاوت‌ها و شباهت‌ها است. به عبارت دیگر، قدرت تبیین هر سنخ‌شناسی به این بسته است که تا چه حد می‌تواند همسانی و مشابهت اعضای هر مقوله را به حداکثر برساند و نیز حداکثر اختلاف را میان مقوله‌ها و سنخ‌ها برقرار سازد (چاوشیان، ۱۳۸۱، ص ۷).

بیلی^۱ معتقد است، طبقه‌بندی به عنوان دسته‌بندی موجودات و پدیده‌ها به گروه‌ها، دسته‌ها و طبقه‌ها بر اساس شباهت‌هایشان تعریف می‌شود (بیلی، ۱۹۹۴، ص ۱۰). هدف سنخ‌شناسی به طور کل شناسایی شباهت‌ها، الگومند ساختن آن و مشخص نمودن رابطه بین الگوها در میان گستره‌ای از تنوع‌ها و تفاوت‌ها بر اساس معیار و ملاکی یکسان و پذیرفته شده است. دو خصیصه عمده سنخ‌شناسی را از طبقه‌بندی‌ها عمده متمایز می‌نماید؛ سنخ‌شناسی مفهوم مدارانه و معیارمند است (بیلی، ۱۹۹۴، ص ۱۲) بدین معنا که معیاری مفهومی، ملاک تمیز و تفکیک گونه‌ها از یکدیگر است. مطالعه سنخ‌شناسانه در منظری کلی باید واجد این عناصر و اجزاء باشد: ۱. شیوه سنخ‌شناسی؛ چارچوبی کلی و منطقی است که پژوهش بر آن استوار می‌گردد به عنوان مثال می‌توان به شیوه قیاسی یا استقرایی اشاره کرد. ۲. موضوع سنخ‌شناسی؛ موضوع دیگر آن است که چه مقوله‌ای مورد مطالعه سنخ‌شناسی قرار خواهد گرفت. ۳. الگوی سنخ‌شناسی یعنی پژوهش سنخ‌شناسی، به چند گونه رسیده و با چه تعبیری از آنها یاد کرده است. ۵. معیار سنخ‌شناسی بدین معنا که گونه‌های شناسایی شده بر چه اساسی از هم تفکیک شده‌اند. ازجمله سازه‌هایی که برای مطالعه و شناخت بهتر، می‌توان آن را به گونه‌های مختلف طبقه‌بندی نمود انگیزش دینی می‌باشد.

با مراجعه به منابع اسلامی می‌توان یافت که سنخ‌بندی یکی از شیوه‌های رایج شریعت اسلام در تقسیم اصناف مختلف می‌باشد: به عنوان مثال در آیات ابتدایی سوره بقره انسان‌ها بر اساس رابطه‌ای که با

^۱ . Kenneth Bailey (1930-2016)